

Markuss Mekls
Agireiri Universitāte

LATVIJAS POSTHEROISKĀ IDENTITĀTE¹

LATVIA'S POST-HEROIC IDENTITY

Markuss Mekls (*Markus Meckl*), Ph. D., studējis Berlīnē vēsturi un filozofiju. 1999. gadā pabeidzis doktorantūras studijas Berlīnes Tehniskās universitātes Antisemitisma pētniecības centrā (*Zentrum für Antisemitismusforschung, Technische Universität Berlin*), izstrādājot doktora darbu *Heroes and Martyrs. The Memory of the Warsaw Ghetto Uprising* (Varoņi un mocekļi. Varšavas geto sacelšanās atmiņa). No 2000. līdz 2002. gadam bija Latvijas Kultūras akadēmijas Vācu vēstures un kultūras katedras docents. Kopš 2004. gada ir mediju studiju profesors Agireiri Universitātē (*University of Akureyri*) Islandē.

E-pasts: markus@unak.is

Kopsavilkums

Pēdējos gados piemiņas prakse Eiropā ir mainījusies, un historiogrāfijā tiek lietots jēdziens “postheroisks”, lai aprakstītu šo atmiņu veidošanas transformāciju. Postheroisms apzīmē pārmaiņas, kad sabiedrības atzinība vairs netiek piedēvēta varoņdarbiem, bet gan konfliktu un karu upuriem. Šis nesenas transformācijas Eiropas piemiņas praksē ir izaicinājums vienotas Eiropas identitātes idejai, jo identitāte, kas balstīta uz upura naratīvu, rada ekskluzīvu cietušās grupas identitāti un neļauj uzplaukt vienotas Eiropas identitātes ideālam. Latvijas kolektīvās atmiņas konstruēšana pēc valsts neatkarības atgūšanas 1990. gadā ir labs piemērs, lai raksturotu postheroisko identitāti; ar šo piemēru var ilustrēt sekas un sabiedrības izaicinājumus, kas pieņem šādu sevis attēlošanu.

Raksturvārdi: Latvija, postheroisms, viktimizācija, identitāte.

Summary

In recent years, commemorative practices in Europe have changed and historiography uses the term “post-heroic” to describe this transformation in memory-making. Post-heroism signifies the change to public recognition no longer being attributed to heroic deeds, but to the victims of conflicts and wars. These recent transformations in European commemorative practices are a challenge to the idea of a united European identity, since an identity based on a narrative of victimhood creates an exclusive identity for the group which has suffered and does not allow the ideal of a united European identity to thrive. The construction of Latvia's collective memory after the country regained independence in the year 1990 serves as a good example to describe post-heroic identity; with this example one can illustrate the consequences and challenges for a society which embraces such a self-image.

Keywords: Latvia, post-heroic, victimhood, identity.

¹ Raksta oriģināls iesniegts angļu valodā. Tulkoja Oksana Žabko. Tulkojums saskaņots ar autoru, veicot atpakaļtulkojumu.

Ievads

Stāstījumi (naratīvi) par pagātni ir būtiska sabiedrības eksistences sastāvdaļa, jo tie veido nacionālās identitātes apziņu. Individīdi veido savu identitāti, pamatojoties uz dzīves laikā uzkrātiem stāstiem. Bērnībā stāstu radītā atmiņa nodrošina ietvaru, kas ļauj orientēties šajā pasaulē. Kad cilvēks pāriet no bērnības iztēles pasaules uz pieaugušo dzīvi, pieredzes izjūtu dažādām grupām un valstīm turpina veidot stāsti, neatkarīgi no tā, vai tie rosina veidot draudzību vai ir nācības izveides pamatā.

Bērnības stāstos darbojās varoņi un varones, kas iedvesmoja un bija kā atskaites punkti, lai orientētos pasaulē. Bērnība bez viņiem padarītu jebkuru bērnu tērpu ballīti par pelēcīgu pasākumu. Pēdējos gados ir mainījies veids, kā sabiedrības locekļi veido stāstus par savu pagātni. Lai aprakstītu šo atmiņu veidošanas transformāciju, historiogrāfijā ir konceptualizēts jēdziens “postheroisks”. Postheroisms apzīmē pārmaiņas, kas notiek, kad sabiedrība pauž atzinību nevis vairs varoņdarbiem, bet gan konfliktu un karu upuriem, tādējādi pārstāvot “pāreju no heroizācijas uz viktimizāciju”². Šī pārmaiņa neizbēgami ietekmē veidu, kā sabiedrība vēsta par savu pagātni.

Varoņi pamet skatuvi

Pāreju no heroizācijas uz viktimizāciju ir novērojuši ne tikai vēsturnieki un sociologi, bet tā ir ienākusi arī atmiņu politikā, psiholoģijā, literatūrā un politikas zinātnē³. Atmiņu politikā un piemiņas praksē šī pārmaiņa ir vērojama, vienkārši aplūkojot pieminekļus. No antīkajiem laikiem līdz pat 20. gadsimta 80. gadiem pieminekļi tika celti, lai godinātu diženumu un varoņdarbus, pieminot tos, kas upurējuši vai veltījuši savu dzīvi kādam mērķim. Pieminekļu, kas godinātu upurus, šajā laikā gandrīz nebija. Taču pēc 20. gadsimta 90. gadiem upuris ir nonācis atmiņu politikas centrā un tiek pieminēts ar pieminekļu starpniecību. Piemēram, kopš 1918. gada divas pandēmijas ir izraisījušas miljoniem nāves gadījumu visā

pasaulē: Spānijas gripa 1918. gadā un Covid-19 2020. gadā. Līdz 1990. gadam Spānijas gripas upuriem (tā izdzēsa 17–50 miljonu cilvēku dzīvību) nebija veltīts neviens piemineklis, turpretī aptuveni 7 miljoniem (pēc Pasaules Veselības organizācijas datiem) Covid-19 pandēmijas upuru jau veltīts daudz pieminekļu.⁴ Tiesa, ir uzcelti pieminekļi saistībā ar mēra epidēmiju, taču ar tiem ir nevis pieminēti slimības upuri, bet slavēts Dievs par mēra izbeigšanu.

Taču kopš 20. gadsimta 90. gadiem varonis ir zudis un upuru piemiņa ir kļuvusi par normu, piemēram, Pasaules ceļu satiksmes negadījumu upuru piemiņas dienas vēsture aizsākas 1993. gadā Anglijā, un 2005. gada oktobrī ANO Ģenerālā asambleja šo dienu pieņēma kā “pienācīgu apliecinājumu ceļu satiksmes negadījumos cietušajiem un viņu ģimenēm”⁵; kopš 2010. gada visā pasaulē tiek uzstādīti pieminekļi seksuālās vardarbības upuriem; 2015. gadā Horvātijā uzcelts pirmais publiskais piemineklis komunistiskās Dienvidslāvijas upuriem; 2019. gadā atklāts pirmais piemineklis ļaunprātīgas izmantošanas upuriem katoļu baznīcā; 2018. gadā Spānijas gripas upuriem uzstādīti divi pieminekļi; pēc 2004. gada terorakta Madridē Eiropas Parlaments nolēma pasludināt 11. martu par Eiropas Terorisma upuru piemiņas dienu. Un tie ir tikai daži piemēri.

Par to, ka atmiņu politikā uzsvars tiek pārvirzīts no varoņa uz upuri, liecina arī vārda “upuris” lietojums. Oksfordas angļu valodas vārdnīca sniedz statistiku par ierastāko šī vārda lietojumu angļu valodā. Salīdzinot vārda “upuris” lietošanas biežumu no 1910. līdz 1950. gadam – desmitgadēs, ko iezīmēja divi pasaules kari un miljoniem upuru –, redzams, ka šis vārds lietots retāk nekā “varonis”. Turpretim pēdējos piecos gados, kā rāda autora meklējumi Oksfordas angļu valodas vārdnīcā, vārds “upuris” angļu valodas tekstos ir trīs četras reizes biežāk sastopams nekā vārds “varonis”.

Šīs pārmaiņas ir redzamas ne tikai tendencē celt pieminekļus upuriem, nevis varoņiem, bet arī aplūkojot sociālo un politisko kustību izmantotās stratēģijas savu mērķu

² Sabrow 2011, 90.

³ Assmann 2006; Chaumont 2001; Lagrou 2011; Sabrow 2011.

⁴ Cascone 2021.

⁵ The World Day of Remembrance for Road Traffic Victims n.d.

popularizēšanai. Piemēram, pret vakcināciju vērstās kustības Vācijā Covid-19 laikā sevi prezentēja kā politikas un pasaules globalizācijas upurus, un, lai to panāktu, demonstranti salīdzināja savu situāciju ar attieksmi pret ebrejiem nacistiskās Vācijas laikā un devās ielās ar Dāvīda zvaigzni⁶.

Centieni iegūt sabiedrības atzinību, izmantojot upura naratīvu, un kādas sabiedrības grupas attēlošana par upuriem pretstatā citai grupai vēsturiski ir jauna parādība. Neviena sociālā kustība 19. un 20. gadsimta sākumā nebūtu prasījusi to publiski atzīt, pamatojoties uz tās ciešanām, piemēram, piederību Amerikas pamatiedzīvotājiem, kuri pēc spāņu konkistadoru ierašanās zaudēja 15 miljonus dzīvību. Šādas rīcības iztrūkuma iemesls ir acīmredzams – tas nebūtu palīdzējis sufražistēm, ja viņas būtu salīdzinājušas attieksmi pret sievietēm Lielbritānijā ar attieksmi pret Amerikas pamatiedzīvotājiem. Tā laika sabiedrība nebūtu atzinusi šādu nožēlojamu stāvokli, jo ciešanas varēja raisīt līdzjūtību, bet nesniedza tiesību atzišanu. Arī 20. gadsimta 60. gados, kad Eiropā radās feminisma kustības otrais vilnis, tā atturējās no sevis kā upura attēlošanas. Atsauces uz upura statusu nav atrodamas Francijas feministu kustības 1971. gada 5. aprīlī laikrakstā *Nouvel Observateur* publicētajā *Manifeste des 343* (Manifeste, 1971). Tekstā vārds “upuris” neparādās, savukārt vārdu “ciņa”, “ciņa un tiesības” ir daudz. Tāpat arī Vācijā, kad Helke Zandere (*Helke Sander*) 1968. gada septembrī uzstājās Sociālistiskajā vācu studentu līgā Frankfurtē, kas iezīmē otrā feminisma kustības viļņa sākumu Vācijā, viņas runā nebija vārda *Opfer* (upuris). Tā vietā viņa draudēja studentu organizācijas vadītājiem vīriešiem: ja viņi neklausīs, “mums nāksies paļauties uz ciņu par varu, ko mēs labāk novērstu (mums tā būtu enerģijas izšķiešana). Jo mēs uzvarēsim šajā ciņā par varu, jo mums ir vēsturiski taisnība.”⁷

Markss un Engels 1848. gadā, rakstot “Komunistiskās partijas manifestu”, ne reizi nelietoja vārdu “upuris”. Atsauce uz upuri

acīmredzot netika uzskatīta par noderīgu viņu idejai. Sociālās kustības izmantoja sacelšanās stratēģiju ar varoņu ikonām, bet nekad neizmantoja viktimizācijas stratēģiju.

Līdzīgi arī ASV politikā: politiķis 60. gados nebūtu atsaucies uz sevi kā uz upuri, piemēram, Niksona⁸ atkāpšanās runā un slavenajā Čekera runā (*Checkers speech*)⁹, kurā viņš atbildēja uz apsūdzībām par finansējuma ļaunprātīgu izmantošanu, netika lietots vārds “upuris” un runātājs neraksturoja sevi no šīs pozīcijas, turpretim 50 gadus vēlāk Donalda Trampa kampaņas runa nav iedomājama bez atsaucē uz sevi kā upuri.

Latvijas piemērs

Šī raksta mērķis ir parādīt, kā minētās pārmaiņas ietekmēja Latvijas identitāti un pašreprezentāciju pēc valsts neatkarības atgūšanas 90. gados. Latvijas ceļš uz nācijas veidošanos 19. gadsimtā bija ļoti līdzīgs jebkurai citai Eiropas nācijai šajā laikā, un, tāpat kā ikvienas citas nācijas veidošana, tas noritēja līdz ar nacionālā varoņa radīšanu. Franču zinātnieks Ernests Renāns (*Ernest Renan*) 1882. gada runā “Kas ir nācija?” apgalvoja, ka varonīgā pagātne ir “sociālais kapitāls, uz kura balstās nacionālā ideja”¹⁰. To saprata arī Latvijā, un Andreja Pumpura eposā “Lāčplēsis”, kas simbolizē nācijas mūžību, jo nekad nemirst un turpina mūžīgi cīnīties Daugavas krastā, bija Latvijas atbilde uz nacionālā varoņa nepieciešamību.

Kad 1918. gada 18. novembrī Latvija kļuva neatkarīga, nacionālie varoņi bija daļa no tās piemiņas prakses. 1923. gadā ne tikai Lāčplēsim tika piešķirta sava iela Rīgā, bet ielas nosauktas arī vairāku citu varoņepoša varoņu vārdā. Turklāt, tāpat kā visās citās Eiropas valstīs, par dzimteni kritušie karavīri tika godināti ar valsts nozīmes pieminekli – Rīgas Brāļu kapos.

Tomēr, Latvijai atgūstot neatkarību 90. gados, nacionālais varonis, reiz tik būtisks valsts veidošanas elements, bija izzudis. Rīgā joprojām bija Lāčplēša vārdā nodēvēta iela, taču viņš

⁶ Fröhlich 2022.

⁷ Sander 1968.

⁸ Ričards Niksons (*Richard Nixon*, 1913–1994), ASV prezidents 1969–1974.

⁹ Nixon 1952.

¹⁰ Renan 1947, 906.

pārstāja būt centrālais atskaites punkts un vairs netika piesaukts publiskās runās un piemiņas vietās, lai iedvesmotu tautu.¹¹ Kad 1988. gadā nacionālais eposs tika adaptēts rokoperai, kāds kritiķis komentēja: “Vai “Lāčplēsis” varētu būt tipisks Staļina kulta upuris, spiests ubagot un kļūst pie kājām birokrātijai, kas bija nozagusi arī viņa zobenu un zelta bruņas, viņa gribu un varonīgo spēku?”¹²

Kad autors šeit runā par postheroisko latviešu identitāti, kas balstīta uz upura statusu, viņš to dara tādā veidā, kā Makss Vēbers (*Max Weber*) definēja “ideālo tipu”. Tas nav precīzs Latvijas vēsturiskās realitātes atspoguļojums, bet gan noderīgs rīks, lai analizētu kādu sociālo parādību. Protams, ir izņēmumi, un identitāte vienmēr atrodas transformācijas procesā.

To, ka izzuda atsaucis uz varonīgo pagātni un parādījās upura naratīvs, iespējams, vislabāk atspoguļo latviešu strēlniekiem veltītā muzeja pārveidošana par Okupācijas muzeju (1993). Padomju Latvijas oficiālo varoņu piemiņas muzejs tika pārveidots tā, lai pasaulei parādītu latviešu tautas ciešanas, nevis varonību. Okupācijas muzejs, kas iekļauts valsts protokolā, ir visai interesanta izvēle, kad runa ir par nācijas reprezentāciju. Arī Francijā tika atvērti muzeji vācu okupācijas gadu piemiņai, bet šie muzeji tika nosaukti par “pretošanās muzejiem”. Tas pats notika Beļģijā, Itālijā un Nīderlandē. Pat *Yad Vashem*, muzeju Jeruzalemē, kas veltīts holokaustam, 20. gadsimta 50. gados atvēra ar izstādi par ebreju pretošanos.

20. gadsimta 90. gados, protams, bija saprotams, ka latviešu strēlnieki, atzīti Pirmā pasaules kara varoņi, vairs neatbilda tā laika vajadzībām, jo bija pievienojušies Ļeņinam un bez viņiem Krievijas revolūcija 1918. gada jūnijā būtu izgāzusies. Jukums Vācietis, strēlnieku komandieris, kā zināms, pat kļuva par nākamās Sarkanās armijas pirmo virspavēlnieku.¹³

Varoņu noliegšana

Taču bija arī citas iespējas, kā veidot nacionālos varoņus, kuri nebija saistīti ar komunistisko pagātni. Acīmredzamākā izvēle šķiet cilvēki uz barikādēm 20. gadsimta 90. gados, kuri Rīgā stājās pret padomju režīmu un riskēja ar dzīvību par neatkarīgu Latviju. Cilvēku tēls uz barikādēm mūsdienu Rietumu pasaulē ir daudzkārt izmantots, lai paustu varonīgu naratīvu. Franču mākslinieka Ežēna Delakruā (*Eugène Delacroix*) glezna *La Liberté guidant le peuple* (Brīvība uz barikādēm) (1830), kurā Marianna kailām krūtīm stāv uz barikādēm ar revolūcijas karogu, ir kļuvusi par Francijas nacionālo ikonu.

Tāpēc, kad 1991. gada 20. janvārī Rīgā barikāžu laikā Rīgas pilsētas Iekšlietu pārvaldes speciālo uzdevumu milicijas vienība (OMON) nogalināja sešus cilvēkus¹⁴, bija visi priekšnoteikumi, lai šis notikums pārvērstos par varonīgu naratīvu. Bez šaubām, bija vajadzīga drosme, lai Rīgā celtu barikādes, bija vajadzīga drosme, lai celtos pret padomju impēriju, zinot, ka iepriekšējās dienās Viļņā padomju specdienesti nošāvuši 12 cilvēkus, zinot, ka cilvēki barikādēs riskē ar dzīvību par neatkarīgu Latviju. Kā noprotams, atjaunotā republika atteicās iekļaut strēlniekus savā nacionālajā naratīvā. Grūtāk ir saprast, kāpēc par izcilēm varoņiem netika padarīti cilvēki, kas atdeva savu dzīvību cīņā par atbrīvošanos no padomju varas.

Monogrāfijā *History of Latvia: The 20th Century* (Latvijas vēsture: 20. gadsimts), kas izdota ar Aizsardzības ministrijas un Ārlietu ministrijas atbalstu, lasām, ka “protestēt izgāja aptuveni 500 000 cilvēku. [...] OMON spēki vairākas reizes uzbruka barikāžu aizstāvjiem, un vienā no šiem uzbrukumiem tika nogalināts cilvēks. Nozīmīgākais OMON spēku uzbrukums notika 20. janvārī Latvijas Iekšlietu ministrijai, kad tika nogalināti pieci cilvēki.”¹⁵ Tomēr nogalināto vārdus autori nav minējuši.

Interesants ir vēsturnieku skatījums, jo notikums ir aprakstīts no uzbrucēju skatpunkta. OMON spēki cīnījās, bet cilvēki uz barikādēm tika vienkārši *nogalināti*. To varēja uzrakstīt arī no barikādēs esošo cilvēku perspektīvas,

¹¹ Smidchens 2007.

¹² Mazvērsīte 1989, 43; citēts pēc Smidchens 2007.

¹³ Germanis 1974.

¹⁴ Bleiere 2006, 443.

¹⁵ Turpat, 444.

kuri tad, iespējams, ne tikai būtu nogalināti, bet būtu miruši “kaut par ko”. Ir atšķirība starp “tikl nogalinātam” un “mirt par kaut ko”. Cilvēks iet bojā satiksmes negadījumā, bet klasiskais varonis iet bojā cīņā par kādu mērķi. Latviešu izcelsmes amerikāņu rakstnieka Andreja Plakana grāmatā *A Concise History of the Baltic States* (Īsa Baltijas valstu vēsture) teikts, ka šie cilvēki ir gājuši bojā “apšaudē”. Jāiedomājas, ka kādā franču vēstures grāmatā Delakruā gleznu skaidro ar šo frāzi – “šaušanas negadījums”, kur mirušie vienkārši guļ uz zemes, bet Marianna iet viņiem pāri. Tāpat arī var mēģināt iedomāties vēstures grāmatu par Varšavas geto sacelšanos, kurā dzīvību zaudējušie aprakstīti kā “šaušanas incidentā” mirušie, nevis ka nāve ir viņu varonīgas rīcības rezultāts. Vēl viena pieminēšanas vērtā A. Plakana apraksta detaļa attiecas uz “četriem bojāgājušajiem civiliedzīvotājiem”¹⁶, kamēr citi autori uzskaitījuši sešus. A. Plakanam ir taisnība, jo divi pārējie upuri bija policisti, kas aizstāvēja tautu pret padomju spēcieniem; tomēr salīdzinājumam ieteicams iedomāties ziņojumu par 2001. gada 11. septembra notikumiem, kurā no upuru saraksta būtu svītroti visi ugunsdzēsēji, kas gāja bojā, pildot dienesta pienākumus Pasaules tirdzniecības centrā. Secināms, ka Latvijas vēsturnieki un rakstnieki neuzskata 1991. gada 20. janvārī Rīgā notikušo par varonību. Grāmatā *Imagining the Nation: Modernity and Revolution in Latvia* (Iztēlojoties nāciju: Modernitāte un revolūcija Latvijā) (2002) Daina S. Eglītis arī nenosauc upuru vārdus, bet atzīmē demonstrantu etnisko pierību – “tūkstošiem neapbruņotu latviešu”.¹⁷

Cits piemērs atrodams Latvijā nesen iznākūšā mācību grāmatā: “Bruņoti uzbrukumi sākās 1991. gada janvārī. 2. janvārī OMON vienības okupēja Preses namu. Komunisti to uzskatīja par savu uzņēmumu, lai gan tā strādnieki bija izveidojuši akciju sabiedrību. Kad pienāca ziņas par karaspēka uzbrukumiem neatkarīgās Lietuvas valdībai, 13. janvārī LTF aicināja iedzīvotājus ap svarīgākajām iestādēm Rīgā un dažās citās pilsētās celt barikādes un apsargāt

tās. Šādas barikādes karaspēkam nebūtu grūti ieņemt, taču uzbrukums parādītu ārvalstīm, ka Mihails Gorbačovs sācis varas lietošanu.”¹⁸ No tā izriet, ka Latvijas iedzīvotāji nav autonomi izlēmuši aizstāvēt savu dzimteni, bet gan “viņi tika aicināti” celt barikādes. Tātad šīs barikādes nesimbolizēja iedzīvotāju spēku un apņēmību, aizstāvot savas mājas no ienaidnieka. Patiesībā “karaspēkam nebūtu grūti ieņemt” šādas barikādes. Skolēniem mācītais naratīvs vēsta, ka viņu vecākiem bija likts uzcelt dažas barikādes, kas nebija efektīvi uzbūvētas, jo tās varēja pārvarēt. Pretstāves iznākums neesot bijis rezultāts tam, ka lepna tauta nikni cīnījās par savu neatkarību un nepakļāvās Padomju Savienības varenībai. Tā vietā to skaidroja ar Gorbačova nevēlēšanos lietot spēku. Šāds tēls neatbilst priekšstatam par tautu, kas iestājas pret apspiešanu un apliecina savu suverenitāti.

Šo varoņu izslēgšanu no oficiālā naratīva var demonstrēt arī ar kādu svarīgu neatkarības kustības personību – Mavriku Vulfsonu. Vēstulē, kas 1990. gada 3. februārī publicēta laikrakstā *New York Times*, viņš aprakstīts šādi: “Latvijas Tautas fronte, kuru atbalsta vairāk nekā 90 procenti latviešu, saņem ievērojamu atbalstu arī no krieviem un citu tautību pārstāvjiem, īpaši ebrejiem. Viens no galvenajiem Tautas frontes runasvīriem Mavrīks Vulfsons ir ebreju žurnālists, kurš Maskavā ievēlēts par Augstākās Padomes deputātu. Nesen veiktajā aptaujā, lai noteiktu uzticamāko publisko personu Latvijā, Vulfsona kungs ierindojās otrajā vietā aiz Latvijas Rakstnieku savienības priekšsēdētāja, bet apsteidza Latvijas Tautas frontes priekšsēdētāju.”¹⁹

M. Vulfsona popularitāti Latvijā izraisīja viņa uzstāšanās Radošo savienību plēnumā 1988. gada 2. jūnijā, kad viņš televīzijas kameru priekšā nolasīja Molotova–Ribentropa pakta slepeno protokolu saturu. M. Vulfsons reakciju uz savu rīcību aprakstīja šādi: “Pugo²⁰ sēdes

¹⁶ Plakans 2011, 398.

¹⁷ Eglītis 2002.

¹⁸ Purēns 2022, 211. Autors pateicas Ilzei Arkliņai par tulkojumu angļu valodā. Tulkojot šo rakstu, izmantots oriģinālais teksts latviešu valodā.

¹⁹ Latvia and the Jews 1990.

²⁰ Boriss Pugo, Latvijas PSR Komunistiskās partijas pirmais sekretārs.

pārtraukuma laikā steidzās pie manis. Sarkans no dusmām viņš šņāca: “Vai tu zini, ko tu tikko izdarīji? Tu nogalināji Padomju Latviju.”²¹ Arī šeit ir vērojami varonīgas rīcības elementi: cilvēks, kurš uzdrošinās viens pats nostāties pret padomju varu un nepakļauties tai.

Monogrāfijā *History of Latvia: The 20th Century* (Latvijas vēsture: 20. gadsimts) M. Vulfsons ir pieminēts. Tas darīts ļoti savdabīgi: “Vulfsons, pazīstams politiskais komentētājs un aktīvs 1940. gada notikumu dalībnieks, [sacīja], ka 1940. gadā Latvijā nav notikusi sociālistiskā revolūcija.”²² Nav sniegts sīkaks paskaidrojums par “aktīvs 1940. gada notikumu dalībnieks”, un nav minēts, ka viņš būtu nolasījis Molotova–Ribentropa paktu, kā arī nav minēts, kādu iespaidu viņa runa [Radošo savienību plēnumā] ir atstājusi.

Šo tendenci ignorēt potenciālo nacionālo varoni pastiprina vēsturnieki un A. Palkans savā *A Concise History of the Baltic States* (Īsa Baltijas valstu vēsture), Mavriku Vulfsonu neuzskatot par pieminēšanas vērtu. To nedara arī Guntars Ābols monogrāfijā *Contribution of History to Latvian Identity* (Vēstures devums latviešu identitātei). G. Ābols uzskata, ka “bailes vienkārši izzuda. Šis process, šķiet, nostiprina viedokli, ka bailes bija tas cements, kas turēja PSRS kopā. Ja tā, tad PSRS sabrukums aizsākās ar Jāņa Pāvila II aicinājumu: “Nebaidieties!”²³

Rodas iespaids, ka Latvijas vēsturē darbojas dievišķs spēks, kamēr ebreju žurnālists par drosmi nav jāuzslavē, un, ja netiek ignorēts, tad tiek aizvainots. [Gleznotājā] Džemma Skulme, viena no Tautas frontes dalībniecēm, divdesmit piecus gadus pēc notikuma joprojām samazina viņa ieguldījumu: “Mavriks Vulfsons mums neatklāja neko nezināmu. [...] Es domāju, ka viņš savu runu plānoja atkarībā no tā, kā veidosies situācija plēnumā.”²⁴ Barikāžu un Tautas frontes laikam veltītajā Tautas frontes muzejā, kura līdzdibinātājs 1988. gada oktobrī bija M. Vulfsons, viņš visā ekspozīcijā nav pieminēts ne reizi. Iespējams, ka ar kādu teikumu,

kas uzrakstīts uz sienas virs muzeja informācijas stenda, var izskaidrot viņa [vārda] dīvaino neesamību: “Tā bija mūsu cīņa un mūsu uzvara. Par to mēs neesam parādā pateicību nevienam citam.”²⁵

Pastāv arī izņēmumi, un, piemēram, latviešu vēsturnieki Artis Pabriks un Aldis Purs atzīst M. Vulfsona ieguldījumu, rakstot, ka viņa 1988. gada 2. jūnija paziņojumu “var uzskatīt par pirmo oficiālo padomju varas leģitimitātes apstrīdēšanu Latvijā. [...] Šis paziņojums izraisīja milzīgu politisku satricinājumu, ko žurnālisti nodēvēja par Atmodu.”²⁶ Tomēr tie ir izņēmumi. Tikai saskaitot, cik bieži M. Vulfsons pieminēts Latvijas ziņu portālā *Delfi* salīdzinājumā ar Daini Īvānu pēdējos piecos gados, redzama atšķirība – Mavrika Vulfsona vārds parādās septiņas reizes pretstatā 98 Daiņa Īvāna pieminēšanas gadījumiem. Arī Okupācijas muzeja vācu valodā izdotajā katalogā ir minēts, ka 1988. gada 1.–2. jūnijā publicētais slepenās Molotova–Ribentropa vienošanās teksts²⁷, taču nav minēts cilvēks, kas to izdarījis, savukārt tajā pašā lappusē rakstīts, ka Rolands Silaraups un Eva Biteniece nolikuši ziedus pie Brīvības pieminekļa.

19. gadsimtā varoņi joprojām bija vajadzīgi nācijas veidošanai. A. Pumpurs to esot raksturojis šādi²⁸: “Leģendu varoņi kļūst par tautas varoņiem, viņi cīnās un mirst par latviešu tautas brīvību un neatkarību.” Tomēr šķiet, ka līdz 20. gadsimta beigām etniskie latviešu varoņi ir cīnījušies par nepareizu lietu, piemēram, latviešu strēlnieki un Latviešu SS brīvprātīgo leģions, bet tad, kad viņi cīnījās par pareizo lietu, viņus vairs neuzskatīja par latviešiem.

Tā kā šajā laikā Eiropā bija mainījusies piemiņas pasākumu prakse, atsaucē uz upuru

²⁵ Autors balstās uz redzēto muzeja apmeklējuma laikā 2013. gada decembrī. Atmodas un barikāžu laiks ir spēcīgi klātesošs Latvijas kolektīvajā atmiņā, taču, kā liecina šis uzraksts, nelatviešu izcelsmes cilvēku devums no šīs atmiņas ir vienkārši izdzēsts un nacionalizēts.

²⁶ Pabriks, Purs 2001, 53.

²⁷ Lettland unter der Okkupationsherrschaft der Sowjetunion und Nazi-Deutschland 1939–1991.

²⁸ Šeit citēts pēc Smidchens 2007, 488.

²¹ Vulfsons 1998, 81.

²² Bleiere 1996, 432–433.

²³ Ābols 2003, 255.

²⁴ Slūžas vaļā 2013.

piemiņu, iespējams, tika uzskatīta par veiksmīgāku veidu, kā gūt atzišanu Eiropā un apvienot Latvijas valsti. Taču identitāte, kas balstīta uz upura naratīvu, rada cietušās grupas identitāti²⁹ un noved pie “upuru sacensībām”³⁰. Kā atzīst Zane Radzobe un Didzis Bērziņš, analizējot vēsturisko atmiņu Latvijā, “šeit [Latvijas valsts] radītā diskursīvā prakse atgādina ciešanu sacensības”³¹.

Upura statusa pārskatīšana

Latvijas kolektīvās atmiņas veidošana pēc neatkarības atgūšanas ir labs piemērs, lai ilustrētu sekas un izaicinājumus sabiedrībai, kura pieņem šādu paštēlu. Piemiņas prakšu veidošana, kas rotē ap sabiedrības upura statusu, vienmēr nozīmēs, ka ir jāuzsver sava nevainība vai, kā atzīst Aleida Asmane (*Aleida Asmann*), tas “sastāv no absolūtas pasivitātes, kas konotēta ar nevainību un tīrību”³². Pašreprezentācija kā upurim atņem ricībspēju (*agency*). Tas ir iemesls, kāpēc barikāžu laiks tiek aprakstīts šādi. Jebkuri fakti, kas apšaubā ideju par nevainīga upura statusu, būtu izaicinājums šādai identitātei. Tāpēc latviešu līdzdalību Padomju Savienības veidošanā un ebreju nogalināšanā vācu okupācijas laikā mēdz noklusēt vai izskaidrot. Vairākus gadus docēju Latvijā un atceros, ka neviens no maniem latviešu studentiem šķita nezināms par Jukuma Vācieša nozīmīgo lomu Krievijas revolūcijas panākumu nodrošināšanā; turpretim, runājot par holokaustu, vienmēr tika pieminēti “ebreju komunisti”, netieši norādot – upuri nebija tik nevainīgi un paši to sev nodarīja.

Vērā ņemams piemērs šādai sevis kā upura tēlošanai ir atrodams latviešu vēsturnieka Andreja Ezergaila monogrāfijā *The Holocaust in Latvia, 1941–1944* (Holokausts Latvijā, 1941–1944). Nodaļā par policijas bataljoniem viņš komentē, ka “jautājums ir par to, vai kāds no bataljoniem papildus regulārajiem militārajiem

uzdevumiem veica arī uzdevumus, kas bija pretrunā ar starptautiskajām tiesībām [...] – t. i., izdarīja kara noziegumus un noziegumus pret cilvēci. [...] Var apgalvot, ka viņi [latvieši] paši bija sava veida upuri.”³³ Lai argumentētu savu viedokli, autors cenšas paskaidrot, kāpēc latviešu policijas vienības bija izvietotas Varšavā tikai no 1942. gada augusta līdz septembra vidum. Šim isajam darbības periodam autors atrod daudz iemeslu un pat citē kādu latviešu autora romānu, kurā apgalvots, ka viņi palīdzējuši ebrejiem un tāpēc tikuši izvesti. Ezergailis secina: “Ja tikai puse no Zariņa stāstītā ir taisnība un mums nav nekādu pierādījumu par šādu palīdzību, tad tikai ar to vien varētu izskaidrot latviešu ātro aizbraukšanu no Varšavas.”³⁴

Visticamāk, Ezergailis nezināja minētā latviešu karavīra aizbraukšanas patieso iemeslu, kas diemžēl ir daudz vienkāršāks – darbs bija paveikts. No jūlija beigām līdz septembra vidum, kad notika pēdējā atlase, katru dienu bija jāsavāc no 5 000 līdz 10 000 ebreju³⁵, jāizvelk no mājām un jānogādā uz vilcieniem, kas viņus veda uz Treblinku, kur viņus iznīcināja gāzes kamerās. Septembra vidū Varšavas ebreju iznīcināšana bija beigusies: Treblinkas nāves nometnē Vācijas okupētās Polijas teritorijā tika nogalināti 265 000³⁶ Varšavas geto ebreju, tāpēc nebija vajadzīgi papildu sargi, lai uzraudzītu tos nedaudzos, kas geto bija palikuši.

Bez nepieciešamības uzsvērt savu nevainību upura identitātes izvēlei ir arī citas sekas. Vienu ar minēt – tā ietekmē valsts attiecības ar etniskajām minoritātēm. Pēc definīcijas, šīs kopienas ir izslēgtas no Latvijas nacionālā naratīva: ja tās ir krievvalodīgās, tās tiek uzskatītas par daļu no apspiedēja mantojuma; ja tās pieder kādai citai minoritātei, kas cietusi 20. gadsimta totalitārajos režīmos, tās tiek uzskatītas par konkurentiem, kas pretendē uz atzišanu caur upura identitāti. Zināmā mērā upura statusa naratīvu var izmantot, lai stiprinātu kopības izjūtu, taču uz šāda diskursa

²⁹ Assmann 2006.

³⁰ Chaumont 2001.

³¹ Radzobe, Bērziņš 2021, 241.

³² Assmann 2006, 80.

³³ Ezergailis 1996, 321.

³⁴ Turpat, 329.

³⁵ Meckl 2000, 32.

³⁶ United States Holocaust Memorial Museum n. d.

pamata ir grūtāk veidot atvērtu un daudzveidīgu sabiedrību. Kā atzīst Pīters Lagrū (*Pieter Lagrou*): “Upura piemiņas diskurss ir gluži pretējs konstruktīvai un dinamiskai iesaistei tagadnē, drīzāk paralizējot demokrātiskas diskusijas.”³⁷ Kā atzīmēja Aušvicā izdzīvojušais Žans Amēri (*Jean Améry*), upura statuss veicina

aizvainojumu, kas “katru no mums piesit pie viņa sagrautās pagātnes krusta. [...] un bloķē izeju uz patieso cilvēcisko dimensiju, uz nākotni.”³⁸ Sabiedrības varoņi reiz bija kā bākas, kas deva virzienu šajā pasaulē, un nepieciešams vērtēt, uz kuriem sabiedrību ved upura naratīvs.

³⁷ Lagrou 2010, 283.

³⁸ Améry 1980, 68.

VĒRES

- Abols, G. (2003) *The Contribution of History to Latvian Identity*. Rīga: Nacionālais apgāds.
- Améry, J. (1980) *At the Mind's Limit: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and its Realities*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Assmann, A. (2006) *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. Munich: C. H. Beck.
- Bleiere, D.; Butulis, I.; Zunda, A.; Stranga, A.; Feldmanis I. (2006) *History of Latvia. The 20th Century*. Rīga: Jumava.
- Cascone, S. (2021) How Do You Mourn a Pandemic? See How Artists Around the World Are Building Monuments to Those Who Died of COVID-19. *Artnet* (12.03.2021.). <https://news.artnet.com/art-world/covid-19-memorials-1951143> (skatīts 18.09.2024.).
- Chaumont, J. M. (2001) *Die Konkurrenz der Opfer. Genozid, Identität und Anerkennung*. Lueneburg: zu Klampen Verlag.
- Eglitis, D. S. (2002) *Imagining the Nation: History, Modernity and Revolution in Latvia*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Ezergailis, A. (1996) *The Holocaust in Latvia, 1941–1944: The Missing Center*. Washington, DC: United States Holocaust Memorial Museum.
- Fröhlich, A. (2022) Verharmlosung der Shoa bei Corona-Demos: „Ungeimpft“ – Berliner Polizei geht gegen Tragen des „Judensterns“ bei Protesten vor. *Tagesspiegel* (24.01.2022.). <https://www.tagesspiegel.de/berlin/ungeimpft--berliner-polizei-geht-gegen-tragen-des-judensterns-bei-protesten-vor-3380983.html> (skatīts 16.09.2024.).
- Germanis, U. (1974) *Oberst Vacietis und die lettischen Schützen im Weltkrieg und in der Oktoberrevolution*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Lagrou, P. (2011) Europe as a Place for Common Memories? Some Thoughts on Victimhood, Identity and Emancipation from the Past. Blaive, M.; Gerbel, C.; Lindenberger, T. (eds) *Clashes in European Memory: The Case of Communist Repression and the Holocaust*. Innsbruck: Studien Verlag, 281–288.
- Latvia and the Jews (1990) *New York Times* (02.03.1990.). <http://www.nytimes.com/1990/03/02/opinion/latvia-and-the-jews-384890.html> (skatīts 29.07.2022.).
- Lettland unter der Okkupationsherrschaft der Sowjetunion und Nazi-Deutschland 1939–1991* (2024) Ausstellungskatalog. Published by Lettisches Okkupationsmuseum. Ventaskraste, A. (ed.) Rīga: Verein des Lettischen Okkupationsmuseums.
- Mazvērsīte, D. (1989) Nekad nenolasīta runa... *Avots*, 1.
- Meckl, M. (2000) *Helden und Märtyrer. Der Warschauer Ghettoaufstand in der Erinnerung*. Berlin: Metropol-Verlag.
- Nixon, R. (1952) Address of Senator Nixon to the American People: The “Checkers Speech”. Online by Peters, G.; Woolley, J. T. *The American Presidency Project*. <https://www.presidency.ucsb.edu/node/270215> (skatīts 18.09.2024.).
- Pabriks, A.; Purs A. (2001) *Latvia: The Challenges of Change*. London: Routledge.
- Plakans, A. (2011) *A Concise History of the Baltic States*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Purēns, V. (2022) *Latvijas un pasaules vēsture 9. klasei*. Rīga: RaKa.
- Radzobe Z.; Bērziņš D. (2021) Living Together: Memory Diversity in Latvia. Salmi-Niklander, K.; Laine, S.; Salmesvuori, P.; Savolainen, U.; Taavetti, R. (eds) *Friction, Fragmentation, and Diversity: Localized Politics of European Memories. Heritage and Memory Studies*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 235–250.
- Renan, E. (1947) A Lecture Delivered at the Sorbonne, 11 March 1882: ‘Qu’est-ce qu’une nation’”. *Oeuvres Completes*, 1. Paris: Calmann-Lévy, 887–907.
- Sabrow, M. (2011) The Post-heroic Memory Society. Models of Historical Narration in the Present. Blaive, M. (ed.) *Clashes in European Memory: The Case of Communist Repression and the Holocaust*. Wien: StudienVerl, 88–98.
- Sander, H. (1968) Rede des „Aktionsrates zur Befreiung der Frauen“ auf der 23. *Delegiertenkonferenz des „Sozialistischen Deutschen Studentenbundes“ (SDS) im September 1968 in Frankfurt*. <http://www.glasnost.de/hist/apo/weiber3.html> (skatīts 16.09.2024.).
- Slūžas valā. (2013) Andas Burves-Rozītes intervija ar Džemmu Skulmi. *Žurnāls “Ir”* (02.10.2013.). <https://ir.lv/2013/10/02/sluzas-vala-2/> (skatīts 16.09.2024.).
- Smidchens, G. (2007) National Heroic Narratives in the Baltics as a Source for Nonviolent Political Action. *Slavic Review*, 66 (3), 484–508. <https://doi.org/10.2307/20060298>.
- The World Day of Remembrance for Road Traffic Victims* (n. d.) <https://worlddayofremembrance.org/#info> (skatīts 16.09.2024.).
- United States Holocaust Memorial Museum (n. d.) Deportations from the Warsaw Ghetto. *Holocaust Encyclopedia*. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/deportations-to-and-from-the-warsaw-ghetto> (skatīts 16.09.2024.).
- Vulfsons, M. (1998) *Nationality Latvian? No, Jewish: Cards on the Table*. Rīga: Jumava.

Redakcijā saņemts 15.07.2024., apstiprināts: 18.09.2024.

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0* (CC BY-NC 4.0) starptautisko licenci (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).